

The Representation of the Peacock Symbol in Ritual Artifacts of the Astan Quds Razavi Treasury

By Heshmat Kafili¹, Mona Mousavi²

Abstract:

The Astan Quds Razavi Treasury houses a collection of historical and artistic works, created by both renowned and anonymous artists, as well as offerings from devotees to this Holy Shrine. Among these, there are valuable pieces of Islamic art that hold significant ritual and symbolic value. One such symbol is the peacock, frequently depicted in various art forms, and is of interest due to its aesthetic and symbolic significance. This study aims to examine historical and cultural artifacts, specifically focusing on the peacock symbolic representation in the ritual objects of the Imam Reza's Shrine Museum. By identifying artifacts within the Razavi cultural heritage collection and posing hypothetical questions, we seek to achieve our research objectives. Researchers in this study have found a meaningful connection between the creators' spiritual beliefs and, sometimes, the patrons, as well as the cultures from which they originated. Furthermore, in the continuity of this artistic tradition, each artist has followed an ancient pattern for creation.

Research Objectives:

1. To examine the significance of the cultural and artistic context in the artwork formation and creation.
2. To investigate the craftsmen's thoughts influence on visualizing the peacock in relation to these artifacts function.

Research Questions:

1. Did the works' creators examined in this article consider the peacock's symbolic aspect in their visualization, or was it purely decorative?
2. Did the cultural context influence the peacock symbolic aspect?

Keywords:

Ritual objects, peacock, Astan Quds museum, symbol.

بازنمایی نماد طاووس در آثار آیینی گنجینه‌های آستان قدس رضوی

حشمت کفیلی؛ مونا موسوی^۱

۱ چکیده

گنجینه‌های آستان قدس رضوی مجموعه‌ای از آثار تاریخی و هنری را در بردارند که هنرمندانی گمنام و نامدار دست‌اندرکار آفرینش هر یک از آن‌ها بوده‌اند و دوستداران و مؤمنانی که به این بارگاه مطهر نذر کرده‌اند. در این مجموعه آثار ارزشمندی از هنر دوره اسلامی وجود دارد که به لحاظ آیینی و نمادین قابل مطالعه‌اند. یکی از این نمادها نقش پرنده طاووس در برخی صنایع هنری است که به سبب گستردگی و استفاده از آن از منظر زیباشناختی و نمادین دارای اهمیت و جذابیت است. از این رو، برآن شدیم با توجه به نقش نماد طاووس به بررسی آثار تاریخی و فرهنگی با کاربردهای مختلف در اشیای آیینی موزه حرم مطهر امام رضا علیه السلام بپردازیم و با شناسایی آثاری که در مجموعه میراث فرهنگی رضوی وجود دارد با طرح سؤالات فرضیه‌ای به اهداف تحقیق دست‌یابیم. پژوهندگان در این تحقیق در برخی آثار تاریخی و هنری رابطه معناداری بین تفکر معنوی سازندگان و گاه سفارش‌دهندگان و فرهنگ‌هایی که منشأ آن اثر بوده‌اند، یافته‌اند. هم‌چنین در تداوم این سنت هنری هر یک از هنرمندان برای خلق اثر از یک الگوی کهن نیز پیروی کرده است.

۱ اهداف تحقیق:

بررسی اهمیت بستر فرهنگی و هنری در شکل‌گیری و خلق اثر.
بررسی تأثیر اندیشه صنعتگران در تجسم بخشیدن به نقش طاووس در رابطه با کاربرد این آثار.

۱ سؤالات تحقیق:

آیا سازندگان آثار مورد بررسی در این مقاله در تجسم این پرنده به جنبه نمادین آن توجه داشته‌اند یا صرفاً جنبه تزئینی داشته است؟
آیا بستر فرهنگی خلق آثار در تجسم این پرنده از وجه نمادین آن تأثیر داشته است؟

۱ واژگان کلیدی

اشیای آیینی، طاووس، موزه آستان قدس، نماد

مقدمه:

جایگاه آیینی حرم مطهر امام رضا علیه السلام از گذشته تا به حال برای شیعیان و مؤمنان و دوستداران اهل بیت از سراسر جهان این فرصت را فراهم آورده تا بارگاه آن حضرت را به عرصه‌ای باشکوه برای عرضه انواع هنرهای تزئینی و صنایع کاربردی تبدیل نمایند و این سنت پایدار را تداوم بخشند. بررسی این آثار چه در حیطه معماری و چه در زمینه اشیا متنوع ساخته شده در این مجموعه فرصتی ارزنده را به پژوهشگران ارائه می‌دهد تا به کشف رمز و راز الهام گرفته از اندیشه معنوی سازندگان و سفارش دهندگان بپردازند. آثار ارزشمند به جامانده از قرن چهارم هجری تا عصر حاضر نشان می‌دهد این بارگاه قدسی در ادوار مختلف تجلیگاه هنر و فرهنگ بوده است. اشیا متنوع آیینی و کاربردی موجود در حرم مطهر و موزه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد که هنرمندان، حقایق متعالی و ماورایی را که در اندیشه و باورهای دینی آنان بوده را از طریق نمادها به تصویر درآورده و از این طریق آن‌ها را به امری قدسی که تجلی عوالم برتر از ساحت‌های نفسانی و مادی هستی است، تبدیل کرده‌اند.

کاربرد این نمادها در تزئینات با اندیشه معنوی رایج در جامعه و ذهنیت هنرمند و سفارش دهندگان ارتباطی تنگاتنگ دارد. خالقان آثار در تجسم نمادها تلاش داشته‌اند انسان را از غربت در زمین برهانند و جایگاه او را به جهان معنوی ارتقا دهند. از آنجا که انسان همیشه در آرزوی رسیدن به بهشت برین بوده با استفاده از نقش جانوران و گیاهان خاص در آثاری که خلق می‌کند نشانه‌های آن فردوس برین را در زمین جاودانه می‌سازد و به آثارش تقدس می‌بخشد. یکی از این جانوران، طاووس است که در هنر دوره اسلامی نقش و جایگاه مهمی دارد. گستردگی استفاده از نقش طاووس از منظر زیبایی شناسی و نمادین دارای اهمیت است.

از آنجا که تا کنون در مورد نقش نمادین طاووس در آثار گنجینه‌های رضوی تحقیقی صورت نگرفته، نویسندگان در این پژوهش تلاش نموده‌اند هر یک از اشیا یادشده در این پژوهش را از منظر پیوند تفکر آیینی با نماد طاووس در قالب فرهنگ و هنر دوران اسلامی بررسی و معلوم نمایند.

طاووس به تنهایی نه فقط در فرهنگ اسلامی بلکه در میان فرهنگ‌های دیگر نیز ارزش و ارجح بسیار دارد. از این رو تلاش شده با بررسی و شناخت آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی به نمادشناسی و چرایی اهمیت پرنده طاووس و به تأثیر هنرمندان از بستر فرهنگی در خلق این آثار داشته، پرداخته‌ایم. همچنین نمادشناسی عنصر طاووس در بستر مکانی و زمانی در ساحت مفاهیم اسلامی و محبوبیت آن در این هنر بررسی شده است.

روش تحقیق: کتابخانه‌ای و میدانی

تحقیق حاضر بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخ هنری است. درگردآوری اطلاعات آن ضمن مطالعه میدانی آثار جدید، از مطالعات کتابخانه‌ای و متون اسنادی موجود در آرشیوها نیز بهره برده شده است.

نوع تحقیق: بنیادی

این تحقیق بر پایه اهداف آن از نوع بنیادی و تحلیلی است.

پیشینه پژوهش

نقش نمادین طاووس در هنرهای منقول و غیرمنقول ایران همیشه مورد پژوهش و تحقیق پژوهشگران حوزه تاریخ

- هنر بوده است. تعدد استفاده از این نقش در آثار تاریخی و هنری موجب شده تا پژوهشگران بسیاری به مطالعه این نقش بپردازند و آن را در ابعاد مختلف بررسی کنند. از جمله پژوهش‌های مرتبط با این موضوع عبارتند از:
۱. هانیه شیخی نارانی در «نشانه‌شناسی پرنده طاووس» با نگاهی گذرا به آثار تاریخی، ادبی و هنری، نقش این پرنده را در زندگی فکری و اجتماعی ایرانیان بررسی کرده است (شیخی نارانی، ۱۳۸۹).
  ۲. مرجان صلواتی در «عظمت نماد طاووس در چننه‌بافی زنان ایلات قشقایی فارس» به لایه‌های معنایی طاووس در چننه‌بافی زنان عشایر پی‌برده است (صلواتی ۱۳۸۸).
  ۳. محمد افروغ نیز به بررسی و تحلیل نقش طاووس در جل‌های قشقایی پرداخته (افروغ، براتی، ۱۳۹۲).
  ۴. محمد خزائی در دو مقاله «نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران» و «تأویل نقوش نمادین طاووس و سیمرغ در بناهای عصر صفوی» به بررسی نماد طاووس پرداخته است (خزائی، ۱۳۸۰-۱۳۸۶).
  ۵. سارا صادقی‌نیا و سارا پوزش از دریچه حکمت اسلامی به بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایرانی پرداخته‌اند (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۵).
  ۶. صباغ‌پور و شایسته فر نقشمایه نمادین پرنده در فرش‌های صفویه و قاجار را از نظر شکل و محتوی تحلیل کرده‌اند. (صباغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۹).

طاووس در ادبیات ایران

جایگاه پرنده طاووس در ادبیات غنی ایران، نشان از اهمیت جلوه‌ظاهری‌اش در نظر ادیبان و اندیشه‌معناگرای آنان دارد، چنان که در مفاهیم و حکایات ادبی به شکل رمز و راز گونه و تمثیلی به کار رفته است. عطار در منطق الطیر طاووس را مظهر خداپرستی معرفی می‌کند که بهشت نهایت آرزویش است و عملاً بهشت جای ایشان از رؤیت حق تعالی می‌شود (عطار نیشابوری؛ ۱۳۸۷: ۱۷۴). سهروردی در فصل هشتم لغت موران، حکایت دورافتادن آدمی را از اصل خویش با تمثیل و اشاره بیان می‌کند. طاووس در این حکایت رمز انسان غریب و دور افتاده از حق است (سهروردی، ۳۰۵: ۱۳۸۰-۳۰۸). سنایی با اشاره به نقش طاووس و مار در هبوط آدم، در قصیده ۷۱، در اجتناب از غرور و کبر و حرص سروده است:

خشم و شهوت مار و طاووسند در ترکیب تو   نفس را آن پایمرد و دیورا این دستیار
کی توانستی برون آورد آدم را ز خلد   گر نبودی ابلیس را طاووس و مار
(سنایی: ۱۲۶)

مولوی در مثنوی حکایات متنوعی با الهام از جنبه‌های مختلف پرنده طاووس دارد، در دفتر پنجم براساس داستان حضرت ابراهیم علیه السلام که چهار مرغ را به امر الهی ذبح کرده و بالای چهار کوه قرار می‌دهد تا زنده شدن مردگان را به چشم خود ببیند هر یک از مرغان را نماینده یکی از صفات نفسانی قرار داده و آورده است: بط حرص است و خروس آن شهوت است/ جاه چون طاووس و زاغ منیت است. و در حکایتی دیگر، زیبایی پیر و بال طاووس را رمزی از دل‌بستگی‌هایی می‌داند که بسیاری از مردم را می‌فریبد و موجب رنج و ناآرامی آن‌ها می‌شود (نیکلسون، ۱۳۷۳، ج ۴). از طرفی مولانا در جای دیگر از مثنوی از طاووس‌های پیران به علمای ظاهر و فقهای قشری تعبیر نموده و در مقابل فقیه عالم و عالم کامل و یا حتی عالم ظاهری که به کمال نرسیده را طاووس علیین خوانده است (یا حقی

۱۳۸۶: ۵۵۵). هم چنین سعدی در دیوان غزلیاتش در غزل ۵۴۸ طاووس را مظهر زیبایی و غرور بیان کرده است:

کبک این چنین نرود
سرو این چنین نچمد
طاووس را نرسد پیش تو جلوه‌گری

در حکایتی دیگر پنجه‌های کریمه و صدای نخراشیده طاووس نماد جنبه ظلمانی روح آدمی است. برای مثال نظامی در برابر جذابیت‌های ظاهری به ما هشدار می‌دهد و از ما می‌خواهد که بر مبنای ظاهر زیبای یک طاووس قضاوت نکنیم، بلکه به فریاد نخراشیده آن نیز توجه داشته باشیم. فریادی که در حقیقت اشاره به روح به شمار می‌رود (دانشوری، ۱۳۹۰: ۵۱-۵۲). بیت شعر «مبین رنگ طاووس و پرواز او/ که چون گربه زشت آمد آواز او» (نظامی، ۱۳۹۹: ۲۵۶) در شرف‌نامه به همین امر اشاره دارد.

۱ نمادشناسی طاووس در فرهنگ و هنر ملل

نمادشناسی در هنر اسلامی با فرهنگ اسلامی و عرفان معنا می‌گیرد. نمادها در درون خود رمز و رازهایی دارند که با مخاطب خود از داستان‌ها و اساطیر کهن یا روایات دینی سخن می‌گویند. تجلی این نمادها در آثار خلق شده به دست هنرمندان هر سرزمین در بطن خود، مکاشفه بیننده را می‌طلبد تا به مفهوم و حقایقی دست پیدا کند که در پس ظاهر نقوش پنهان شده است. نمادها در یک اثر هنری پیوندی بین دنیای مادی و حقیقت معنوی برقرار می‌کند و راهی است از روایت انسانی به عالم معنا و شناختی.

طاووس در هنر ایران نماد مقدس قلمداد می‌شده به طوری که در دو سوی درخت زندگی از نقش‌های مهم در هنر ایران باستان و تمدن بین‌النهرین، به صورت‌های مختلف دیده می‌شود.

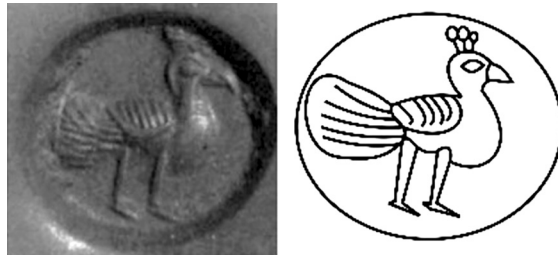
برخی پژوهندگان هنر، نشان‌نگهبانی دو طاووس از درخت را نماد برکت و باروری، در مقابل قحطی و خشک‌سالی گفته‌اند (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۵: ۵۶). ایرانیان باستان معتقد بودند، طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه به دست آورده است. در آیین زرتشت نیز طاووس به مثابه مرغ مقدس مورد توجه بوده و نیز طاووس در ایران باستان به‌عنوان مرغ ناهید و ایزد آناهیتا مطرح است (پرهام، ۱۳۷۱: ۵). در دنیای کهن این نقش در قالب حیوانات اساطیری و یا گریفون‌ها بر روی ظروف سیمین و زرین و منسوجات و همچنین در کنار الهه آناهیتا دیده می‌شود (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۵: ۵۶) (تصویر شماره ۱).

در اساطیر طاووس را از آن جهت که نابودکننده مار است عامل حاصلخیزی زمین دانسته‌اند (دادور و منصور، ۱۳۸۵: ۱۱۴). طاووس پیش از اسلام از دوران ساسانیان در نقش برجسته‌های طاق‌بستان، در لوح‌های گچی تیسفون، منسوجات و حتی بر روی مهرهای این دوره به وفور دیده می‌شود (تصویر شماره ۲). در فرهنگ و هنر ساسانی پیوند عمیقی میان طاووس و سیمرغ وجود دارد به شکلی که ساسانیان در تجسم سیمرغ از دم طاووس استفاده می‌کردند و این نقش تلفیقی در اکثر هنرهای زینتی به چشم می‌خورد. سیمرغ نمادی از جبرئیل، عقل فعال، روح مقدس و فرشته بالدار است (مرندی، ۱۳۹۷: ۷۲). در باور ساسانیان طاووس نماد شکوه و سلطنت است (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۵: ۵۶). «در باور ایرانی و به صورت طاووس‌های ایستاده در دو سوی درخت زندگی مظهر ثنویت و طبیعت دوگانه انسان است و در عقاید اسلامی دم آن نماد نفس و چشم آن ملازم چشم دل است» (کوپر، ۱۳۷۹: ۲۵۶). نماد طاووس در هنر ایران باستان و هنر دوره اسلامی مفاهیم ذاتی و اسطوره‌ای دارد که از آن جمله می‌توان به عمر جاودانه، نشان ثنویت، مظهر سلطنت، نماد حضرت محمد (ص)، اسطوره آب، نماد زن و ... اشاره نمود (صلواتی، ۱۳۸۸: ۹۱).

تصویر ۱. کاسه با نقش آناهیتا و طاووس در مرکز (شهبازی شیران و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵۰)

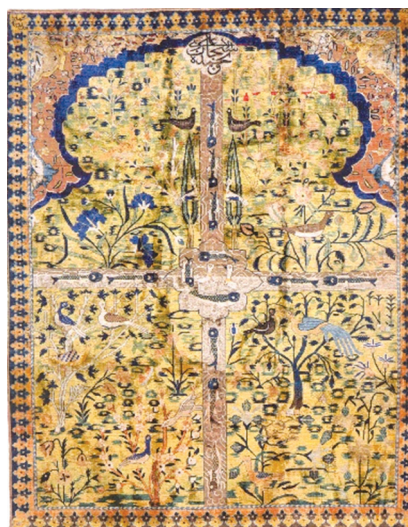

تصویر ۲. نقش طاووس در مهر ساسانی (مزندي، ۱۳۹۷: ۷۳)

نقش طاووس در درون خورشید به عنوان نمادی از مرغ آفتاب آسیای باستان برای هنرمندان سده‌های اول اسلام قابل اهمیت بوده که یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های آن در نقاشی‌های دیواری درون برج هشت گوش خرقان مربوط به سال ۴۶۰ هجری قمری انعکاس یافته است (صباغ‌پور، شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۴۱). در قسمت بالای طاقنماها، قاب‌های بیضی شکل با شعاع خورشید دیده می‌شود که در داخل آن نقش طاووس با دم چتری به شکل بادبزن و دو طاووس در مقابل یکدیگر و یا دو طاووس که گردن‌های بلندشان به هم پیچیده نقش شده است (ورجاوند، ۱۳۵۶: ۳۲۵). اما دامنه مفاهیم و موضوعاتی که در ارتباط با طاووس در فرهنگ اسلامی مطرح است از منظر نمادشناسی طاووس طیف گسترده‌ای از معانی را در بر می‌گیرد.^۱ «در هنر دوران اسلامی، دوران میانه، طاووس تصویری محبوب و پایدار محسوب می‌شود. در منسوجات اوایل دوران اسلامی نیز می‌توان آن‌ها را کنار درخت زندگی یا در موقعیت متقابل مشاهده کرد» (دانشوری، ۱۳۹۰: ۴۹). در فرهنگ اسلامی گاه حتی طاووس نمادی از خود پیامبر اکرم مطرح شده است (خزائی، ۱۴۰: ۱۳۸۰). در روایتی از پیامبر، حضرت مهدی (عج) مظهر طاووس بهشت معرفی شده است (مجلسی

۱. حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه در مورد زیبایی و شگفتی‌های خلقت طاووس در ضمن خطبه‌ای می‌فرماید: واز شگفت انگیزترین پرندگان در آفرینش، طاووس است، که آن را در استوارترین شکل موزون آفرید، و رنگ‌های پر و بالش را به نیکوترین رنگ‌ها آرایش داد، با بال‌های زیبا که پرهای آن روی یکدیگر انباشته، ... گویانی‌های پر طاووس مانند شانه‌هایی است که از نقره ساخته شده، و گردی‌های شگفت انگیز آفتاب گونه که به پرهای اوست از زر ناب و پاره‌های زبرجد بافته شده است. اگر رنگ‌های پر طاووس را به رویدنی‌های زمین تشبیه کنی، خواهی گفت: دسته گلی است که از شکوفه‌های رنگارنگ گل‌های بهاری فراهم آمده است، و اگر آن را با پارچه‌های پوشیدنی همانندسازی، پس مانند پارچه‌های زیبای پر نقش و نگار یا پرده‌های رنگارنگ یمن است، و اگر آن را با زیور آلات مقایسه کنی چون نگین‌های رنگارنگی است که در نواری از نقره با جواهرات زینت شده است. بر فراز گردن طاووس به جای یال، کاکلی سبز رنگ و پر نقش و نگار روییده، و برآمدگی گردنش مثل آفتابه‌ای نفیس و نگارین است، در اطراف گردنش گویا چادری سیاه افکنده که چون رنگ آن شاداب و بسیار می‌باشد، گمان می‌کنی با رنگ سبز تندی در هم آمیخته است که در کنار شکاف گوش جلوه خاصی دارد. کمتر رنگی می‌توان یافت که طاووس از آن در اندامش نداشته باشد، یا با شفافیت و صیقل فراوان وزرق و برق جامه اش آن را جلای برتری نداده باشد. طاووس مانند شکوفه‌های پراکنده‌ای است که باران بهار و گرمای آفتاب در پرورش آن نقش چندانی ندارد. (سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، ص ۳۱۳ و ۳۱۵، مؤسسه الهادی، چاپ نوزدهم ۱۳۸۱ ش).

۱۳۵۱:۳۱۱). در روایتی دیگر آمده است که پیامبر در تفسیر کلمه روح الامین در سوره شعراء آن را به جبرئیل با بال‌های گشوده هم چون طاووس تاویل نموده‌اند (مجلسی ۱۳۵۱:۲۱۴). تشبیه جبرئیل به طاووس در برخی از تفاسیر نیز ذکر شده است (لاهیجی ۱۳۷۳: ج ۳، ۳۹۸ و همان ج ۴، ۶۶۵ و میبیدی ۱۳۷۱:۳۷۶). یکی از نام‌های جبرئیل در اسلام طاووس الممالک است. (یا حقی، ۱۳۸۶:۲۸۱). حضور نقش مایه طاووس در تزیینات مساجد و اماکن مذهبی در دوره‌های صفوی و قاجار، مانند تزیینات کاشی‌کاری گنبد الله‌وردیخان و قاب کاشی سردر ورودی ایوان شمالی صحن نو (آزادی) حرم امام رضا علیه السلام، همچنین در قالیچه‌هایی که برخی با طرح محرابی و برخی نشان‌دهنده باغ بهشت‌اند و نمونه‌های تاریخی و ارزشمندی از آن در موزه فرش آستان قدس وجود دارد، در این دوران نشان از ارتباط طاووس با مفاهیم معنوی بهشت، پیامبر، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و جبرئیل دارد.

تصویر ۳: طاووس در فرش دوره صفوی با طرح چهارباغ نماد پرنده بهشتی، آرشیو موزه آستان قدس رضوی

تصویر ۴: طاووس (ملک طاووس) در قاب کاشی سردر ورودی ایوان شمالی صحن نو (آزادی)، نماد نگاهبان بهشت، نگارنده ۱۴۰۲.

جیمز هال می‌نویسد: «از دیدگاه نمادین برخی این پرنده را با خورشید خدایان مربوط می‌دانستند، شاید از آن لحاظ مانند خروس و میمون مصری فریادش بشارت دهنده سپیده دم بود» (هال: ۱۳۸۰: ۶۶). در مورد معانی نمادین این پرنده نیز به صفاتی همچون «پادشاهی و سلطنت، تزئینات، تجمل، رستاخیز، زندگی توأم با عشق، زندگی درباری، زیبایی، شان و مقام و اشاره می‌شود» (شیخی نارانی، ۱۳۸۹: ۲۸).

طاووس در سایر ملل نیز به دلیل اهمیتی که در ادوار مختلف داشته، در اشکال متفاوتی بر روی اشیاء ظاهر شده است. گاهی طاووس جزو زینت آلات سلطنتی به شمار می‌رفت. به طور مثال در چین از سلسله مینگ به بعد پره‌های دم طاووس را به کسانی اعطا می‌کردند که می‌خواستند آن‌ها را مفتخر سازند. گاهی جزو غنایم جنگی است، در سال ۱۷۳۹م. طاووسی زرین را پادشاه ایران در جنگ با لشکر هندوستان به غنیمت گرفته شده که بر تخت جواهرنشان پادشاه ایران، قرار دارد. (هال: ۱۳۸۰: ۶۶) در فرهنگ ملل، برخی بر این باورند نماد طاووس از اعتقادات هندی نشأت گرفته و در نزد آن‌ها مستقیماً با خدایان در ارتباط بوده است (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۴: ۵۶). بروس فورد می‌نویسد: «در مذهب هندو طاووس مرکب کارتیکیا الهه جنگ است طاووس نر از جفت خود با غرور خواستگاری می‌کند که او را به پرنده‌ای متکبر تبدیل کرده است» (بروس فورد ۱۳۸۸: ۶۹). در واقع این پرنده اشرفی با دمی به شکل بادبزین سمبل خورشید است. دنباله دایره‌ای شکلش نماد طاق آسمان و لکه‌های چشم مانند آن همچون ستاره‌های آسمان هستند. همچنین چشم‌هایش در آیین بودا سمبل هشیاری و هر پر آن به خاطر داشتن چشم شیطانی سمبل بدشانسی بیان شده است. در هند این پرنده به چندین خدای بزرگ‌تر، که معمولاً مرکب آن‌ها به شمار می‌رفت، وابسته بود.^۱ بودائیان طاووس را با شفقت و هوش برابر می‌دانند (میتفورد، ۱۳۹۴: ۵۷). در هندوستان بادبزین از پر طاووس، نشان چندین الهه کوچک بودایی در تبت است و در میان ظروف مقدس مربوط به مراسم لامایی‌ها یافت می‌شود.^۲ (هال: ۱۳۸۰: ۶۷). برخی پژوهندگان پره‌های باز شده طاووس را نمودی از گسترده شدن روح هستی به شمار می‌آورند (وند سعاری و نادعلیان ۱۳۷۸: ۲۲۵). ایزدی‌ها نیز ملک طاووس را نشانه خدا و یک فرشته خوب و خیرخواه و از فرشتگان مقرب خدا می‌دانند، که پس از گذراندن یک آزمایش، به وی واگذار شد تا از دنیا مراقبت کند و کیهان را از تخم کیهانی خلق کند. ایزدی‌ها معتقدند که ملک طاووس منبع شرارت یا شیطان نیست. آن‌ها او را رهبر فرشتگان می‌دانند، نه یک فرشته سقوط کرده ننگین بلکه او را از خاندان خدا می‌شمارند. ملک طاووس خدایی به شکل پرنده است که بر هفت هوشمند سماوی یا فرشته حکمرانی می‌کند (ویکی‌پدیا، ملک طاووس، ۱۴۰۳). در چین، طاووس مظهر زیبایی و شکوه و غالباً همراه گل صد تومانی است.^۳

۱. به این ترتیب طاووس، مرکب کارتیکیا، خدای جنگ نزد هندوان، و برهما و همسر ساراسواتی (sarasvati)، و نیز بودای آسمانی به نام آمی تابها amitabha بود. هنگامی که آمی تابها با پاهای گشوده بر طاووس سوار است، پره‌های دم این پرنده، مانند بادبزین در پشت او باز می‌شود و هاله‌ای را تشکیل می‌دهد و غالباً لگام را در نوک خود دارد (هال: ۱۳۸۰: ۶۷).

۲. جین‌ها jains در هندوستان، از این گونه بادبزین‌ها برای جارو کردن راه خود استفاده می‌کردند، تا مبادا بر روی موجودی زنده پا بگذارند (هال: ۱۳۸۰: ۶۷).

۳. در بین اشیای موجود در گنجینه آستان قدس رضوی ظروف چینی دارای تنوع و قدمت قابل توجهی هستند. در این مجموعه چینی‌های پنج رنگ (که به علت تنوع رنگ در تزئینات آن‌ها، برخی آن را هفت رنگ یا مینایی هم نامیده‌اند و امروزه معروف به چینی مرغی هستند) وجود دارد که در بین آن‌ها تعدادی به طور سفارشی ساخته شده‌اند. یک نمونه از آن‌ها یک جفت گلدان است با تزئیناتی شامل نقوش گیاهی و جانوری متنوع و پرندگان در میان گل‌ها در حال پرواز، دارای کتیبه سفارش: «جناب اجل اکرم صاحب دیوان دام اجلاله سنه ۱۲۹۹». در این اثر نقش طاووس در دو حالت نشسته در گلزار و روی شاخه‌ای گل ترسیم شده است. با وجود اینکه این تصویرگری طبیعت‌گرایی هنرمند را نشان می‌دهد اما بزرگ‌نمایی این پرنده در این باغ بهشتی نشان دهنده اهمیت و نقش نمادین آن در نزد هنرمند است. این اثر با توجه به ویژگی‌های نقوش آن به خصوص نقش طاووس و گل صدبرگ احتمالاً ساخت کشور چین است (برای مطالعه بیشتر ر.ک. آرشو موزه آستان قدس رضوی شناسنامه اثر: مریم سادات ضابطیان، ۱۳۹۲).

ملکه مادر غرب نزد تانویی‌ها به نام هسی وانگ مو hsi wang mu، گاهی بر طاووس سوار است.^۱ در غرب، گفته می‌شود که، طاووس‌ها را در معبد باستانی هرا/ جونو در ساموس نگاه می‌داشتند و شاید قدیمی‌ترین پیوند میان این الهه و صفت مقدس عمده آن به شمار می‌رفته است. در اساطیر یونانی «چشمان دم طاووس»، به وسیله هرا در آنجا نهاده شد، که آن‌ها را از بدن غولی هزار چشم به نام آرگوس پس از آن که به وسیله هرمس کشته شد گرفته بود (هال: ۱۳۸۰: ۶۷).

اهمیت استفاده از این نماد تنها در هنرهای کاربردی نبوده بلکه در بیشتر موارد این پرنده مصداقی از معنویات در باورهای ادیان مختلف است. در اعتقادات مسیحی طاووس نماد عیسی مسیح «خیر» و مار نماد «شر» است. نبرد میان خیر و شر در این دین وجود دارد که پیروزی نهایی نصیب نیروهای الهی در مقابل شیطان خواهد بود (طاهری ۱۳۹۱: ۲۴).

بازنمایی نماد طاووس در اشیای آیینی گنجینه‌های آستان قدس رضوی

در بین اشیای تاریخی و هنری موزه آستان قدس رضوی برخی جزو آثار کاربردی و برخی تزئینی‌اند. این اشیای دارای منشأ مختلف و نشانه‌های تنوع فرهنگی هستند. در بین آن‌ها تعدادی اشیای آیینی هست که مزین به تندیس طاووس است. این اشیای شامل برخی وسایل روشنایی مانند شمعدان‌هایی مربوط به سرزمین هندوستان، عودسوزی به شکل تندیس طاووس مشبک و مرصع، علم‌های عزاداری، تابلو نقاشی معراج حضرت محمد ﷺ اثر استاد محمدزمان و جارویی که برای غبارروبی ضریح مطهر هستند که به منظور آشنایی بیشتر پژوهشگران هریک معرفی می‌شود.

الف: وسایل روشنایی

وسایل روشنایی از جمله متنوع‌ترین آثار تاریخی و هنری در مجموعه میراث فرهنگی رضوی‌اند که قدمت کهن‌ترین آن به دوران سلجوقیان می‌رسد. اهمیت روشنایی در بستر آیینی در حرم رضوی موجب شده که آثاری بسیار نفیس و متنوع در این مجموعه وجود داشته باشد. این آثار بسیار ارزشمند برخی برای استفاده در این مجموعه ساخته شده و برخی خریداری و تعدادی از آن‌ها از طریق وقف و نذر وارد شده‌اند. در بین مجموعه روشنایی‌های به نمایش درآمده در موزه آستان قدس رضوی دو عدد شمعدان وقفی وجود دارد که محل ساخت آن هندوستان بوده است. در ساخت و تزئین این دو اثر فاخر به طرز قابل توجهی از نماد طاووس بهره برده‌اند که به معرفی آن‌ها می‌پردازیم.

۱. شمعدان فلزی با تندیس طاووس

این شمعدان به ارتفاع ۱۷/۶ سانتی‌متر، به عرض ۲۷ سانتی‌متر، از چند قطعه تشکیل شده شامل: تندیس یک طاووس با دمی افراشته و مشبک که هنرمند با تزئینات قلمزنی پره‌های این پرنده را در اتصال بدنش نشان داده و بر جلو سینه و روی بال‌هایش نقشی نمادین برجسته‌کاری شده است. تاجش به شکل طاووسی کوچک‌تر با دمی

۱. حکیمی که طاووس را می‌راند و در نقاشی ژاپنی کوجوکو می‌یو او نام دارد که بودای شفا بخشی است و تصور می‌رود که از وایروکانا اقتباس شده باشد.

افراشته بر بالای سرش تجسم یافته است. این تندیس در میان دو جاشمعی پایه دار، همه بر یک سینی دسته دار به شکل غنچه گل نیلوفر نصب شده اند. گل نیلوفر یکی از نمادهای مهم در فرهنگ و هنر هند به شمار می رود. این شمعدان توسط کربلایی محمد (خاک روب آستانه)^۲ نذر شده و مشخصاتش نشان می دهد که محل خلق اثر هندوستان و احتمالاً مربوط به قرن ۱۳ هجری است.

تصویر شماره ۵: شمعدان دوشاخه مزین به تندیس طاووس، حمید جاجرمی، ۱۴۰۲ ش.

۲. یک جفت فانوس مشبک مزین به تندیس طاووس

این فانوس‌ها دارای بدنه مکعب شکل، با طرح یک عمارت یا کجاوه است که داخل آن شمعدانی تعبیه شده است. بام گنبدین آن با مجسمه‌های متعدد طاووس (۲۳ عدد) تزیین شده که برخی به مرور زمان افتاده است و در قسمت فوقانی نوک گنبد آن، تجسم دو سرو متقاطع که تنه آن از میان برگ‌های یک گل برخاسته دیده می شود. بر روی بام و بدنه آن با نقوش جانوری و گیاهی مشبک کاری و قلمزنی شده که در بین حیوانات نقش شیر و طاووس دیده می شود و بر لبه سایه بان آن تعدادی حلقه‌های ریز با آویزهای منگوله‌ای متصل و دارای چهار پایه به شکل پنجه شیر است. این شمعدان‌ها ساخت هندوستان و در کتابچه اموال آستان قدس رضوی مربوط به سال ۱۲۸۵ قمری از یک جفت شمعدان نقره^۳ نام برده شده که واقف آن را بانو نوابه هندیه نوشته اند.

۱. برای توضیحات بیشتر رجوع کنید به: مریم حبیبی، ۱۳۹۰، شناسنامه اثر موجود در آرشیو اداره ارزیابی، مستندنگاری و مطالعات آثار موزه آستان قدس رضوی.

۲. در بررسی اسناد آستان قدس و جستجوی نام کربلایی محمد برای دریافت ارتباط وی با آستان قدس رضوی مشخص شد در همین دوره زمانی شخصی به این نام در شغل خاک روب آستانه خدمت می کرده است (برای جستجوی موضوع از همکاری آقای کاظم جهانگیری در مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، سپاسگزارم. کفیلی).

۳. احتمالاً جنس این فانوس‌ها از فلز بیدری است. Bidriware یک صنایع دستی فلزی از شهر بیدار در کارناتاکا هند است. در قرن چهاردهم میلادی در زمان حکومت سلاطین بهمنی توسعه یافت. واژه بیدری‌ور از شهرستان بیدار سرچشمه می گیرد که همچنان مرکز اصلی تولید است. فلز مورد استفاده برنج سفید است که با نقره سیاه شده و منبت کاری شده است. <https://en.wikipedia.org/wiki/Bidriware>

تصویر شماره ۶: فانوس مشبک، قدمت قرن ۱۲ هجری، آرشیو موزه آستان قدس رضوی

ب: اشیای نمادین:

در بین آثار آیینی حرم مطهر دو نماد علم چلیپا شکل در معرض نمایش هستند که یکی از آن‌ها مربوط به دوره قاجار و دیگری مربوط به دوره معاصر است. این دو علم بنا بر آنچه در تزیینات مرسوم بوده و هنوز هم هست، مزین به تندیس فلزی طاووس به عنوان یکی از پرندگان مقدس و مرغ رخ پرنده‌ای نمادین با دمی به شکل دم طاووس است. این علم‌ها از نوع چلیپایی و برای مراسم عزاداری در ماه‌های محرم و صفر سوگواری اهل بیت علیهم‌السلام استفاده می‌شده‌اند. هریک از عناصر تزیینی آن‌ها دارای معنی و با هدف عرضه موضوعی خاص و مرتبط با این آیین است. مشخصات این آثار به این شرح است:

۳. علم فولادی زرکوب و مرصع

این علم مربوط به دوره قاجار، از نوع چلیپایی و دارای هفت تیغه است که تیغه وسطی بلندتر و سایر تیغه‌ها به ترتیب متوسط و کوچک‌ترند که در دو طرف آن‌ها نماد اژدها با شاخه‌ای اسلیمی دهان‌اژدری وجود دارد که زنگوله‌ای از آن آویخته است. تیغه مرکزی بر صندوقچه‌ای شش‌گوش نشانده شده و با کتیبه‌های طلاکوب و شمشه‌های مرصع آراسته شده است. دو طرف آن دو گلدان و تندیس پرندگان کوچک نشانده شده، بین تیغه‌های دیگر نمادهای حیواناتی مانند: طاووس، کبوتر، گوزن، شیر، اژدها بر صندوقچه‌های چهارگوش که با چهره انسانی برجسته‌ای تزیین شده، نصب شده‌اند. از دیگر اجزای آن در هر طرف از محور افقی یک نماد سراژدها و در قسمت پایین محور عمودی - مطابق شکل - گوی فلزی کتیبه‌داری نصب شده است.

بجز دو تیغه کناری روی پنج تیغه دیگر - شامل تیغه میانی و دو تیغه کوتاه‌تر در هر طرف - آیات و ادعیه و ابیاتی از محتشم کاشانی کتیبه شده در بالای تیغه میانی آیه فتح 'اسماء الحسنی و اسامی پنج تن [علیهم‌السلام]، در تریج بالای آن کتیبه یا فتاح به خط ثلث طلاکوب شده و با شمشه‌های مرصع تزیین شده است. هر تیغه به یک سرتریج ختم می‌شود.^۲ (کریمی، ۱۳۹۰، شناسنامه اثر)

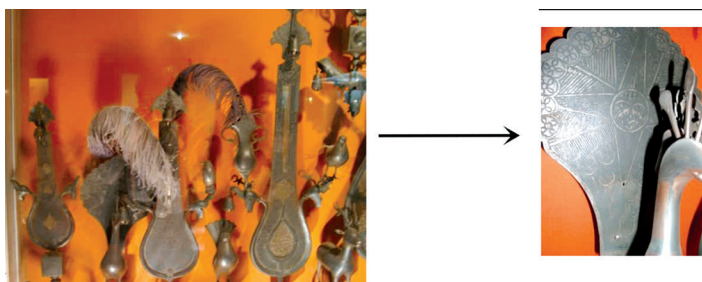
۱. «انا فتحنا لک فتحاً مبیناً».

۲. برای توضیحات تفصیلی این اثر رجوع کنید به شناسنامه اثر مضبوط در آرشیو موزه آستان قدس رضوی.

تصویر شماره ۷: علم فولادی زرکوب و مرصع، قدمت قرن ۱۳ هجری، آرشیو موزه آستان قدس

تصویر شماره ۸: نماد طاووس با دم چتری که بر آن چهره نمادین خورشیدخانم را در میان ستاره ای چهارپر ترصیع کرده اند بر علم فولادی زرکوب.

۴. علم شاه حسین

این علم مربوط به دوره معاصر و از جنس فولاد و برنج، ارتفاع آن پنج متر و طول بازوی افقی آن ده متر که دارای ۱۹ تیغه است. این اثر به شیوه قالب ریزی، چکش کاری و قلمزنی و مشبک کاری با تزیینات طلاکوب و نقره کوب ساخته شده و با تندیس نمادهای جانوری و اساطیری تزیین شده است. نمادهای جانوری در این علم شامل: شیر، طاووس، مرغ رخ (نمادی از مرکب پیامبر(ص) با چهره انسان و تاجی بر سر و دم طاووس)، کیوتر با دم چتری و آهو، همه بر صندوقچه های مکعب شکل که بر آن نقوشی قلمزنی شده همچنین نمادهای دیگری مانند گنبد و مناره (برنجی)، زنگوله، گلدان، شیر و شمشیر بر آن نصب شده است. قسمت پایین تیغه ها با تزیین یک ستاره شش پر برجسته و یک شاخه اسلیمی دهن اژدری منتهی به دو سراژدها می باشند. در قسمت های مختلف آن پره های رنگی نشانده شده و بر بازوی افقی آن کتیبه پارچه ای از ابیاتی در وصف وقایع روز عاشورا (از ترجیع بند محتشم کاشانی) نصب شده که در پایین آن رشته ای از شال های رنگین آویزان شده است. این علم توسط حاج غلامحسین غیور مرادی در طی سال های ۱۳۱۱ تا ۱۳۸۷ ش. ساخته و تکمیل شده و در سال ۱۳۸۶ ش. وقف آستان قدس رضوی شده است.^۱

۱. مشخصات این اثر براساس اتیکت نصب شده در موزه و بررسی میدانی آن نوشته شده است.

تصویر شماره ۷: علم شاه حسین، قدمت قرن ۱۵ هجری، موزه دیجیتال آستان قدس

تصویر شماره ۹: تندیس طاووس بر علم شاه حسین، قدمت قرن ۱۵ هجری

تصویر شماره ۱۰: تندیس مرغ رخ با دم طاووس بر علم شاه حسین، قدمت قرن ۱۵ هجری

پ: طاووس در نقاشی و نگارگری

در مجموعه موزه و مخزن نفایس آستان قدس رضوی صدها تابلو نقاشی نگهداری می‌شود که تعدادی از آن‌ها در معرض نمایش است. برخی از این آثار اهدایی و تعدادی مانند تابلو معراج اثر استاد محمدزمان، خریداری شده‌اند.

برخی نیز آفرینش هنرمندان آستان قدس رضوی در ضمن کار در بخش هنری است. در بین این آثار تعدادی دارای نقش طاووس هستند.^۱

۵. تابلو نقاشی معراج

این نقاشی که موضوع آن موجب می شود آن را یک اثر آیینی بدانیم، معراج پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را نشان می دهد. این اثر بنا بر کارشناسی استاد فروغی که در هنگام خریداری، پشت تابلو مستند شده، توسط استاد محمدزمان به شیوه رنگ روغن روی بوم اجرا شده و احتمالاً متعلق به اواخر دوره زندیه است. در این نقاشی اسب حضرت محمد صلی الله علیه و آله نقشی ترکیبی دارد با سر انسان و تاجی بر سر، بدن اسب و دم آن به شکل پره‌های دم طاووس است.

تصویر شماره ۱۱: معراج، قدمت قرن ۱۳ هجری، آرشیو موزه آستان قدس رضوی

۱ ت: اشیا تزئینی و کاربردی:

در بین اشیای تزئینی و کاربردی^۲ در حرم مطهر برخی جزو آثار آیینی محسوب می شوند که در اینجا دو اثر عودسوز مشبک و جاروی پر طاووس معرفی می شود.

۱. در گنجینه آستان قدس رضوی آثار نگارگری از استادان ارزشمند آستانه مانند: استاد محمدرضا بروسان قزلباش و شاگردان وی استاد عیسی آلفته و استاد هاشم ظریف تبریزیان و شاگردان هنرمند ایشان زهره مهانی منش، حسین رزاقی و عبدالعلی بروسان وجود دارد. در بین آثار خلق شده توسط استاد بروسان و شاگردانشان برخی نقاشی های آبرنگ به سبک پرداز و برخی جلدهای لاکه روغنی هست که دارای نقش طاووس است و هنرمندان در پیروی از سبک و قلم استاد به خلق آن پرداخته اند. این هنرمندان، طاووس را یکی از سی مرغ بهشتی و نماد حضرت مهدی علیه السلام و اجرای نقش طاووس را با همه ریزه کاری های هنری اش، فرصتی برای ارائه توانمندی خود در خلق اثر می دانسته اند.

۲. در میان آثار تزئینی موجود در گنجینه یک تندیس طاووس فولادی مربوط به دوره معاصر وجود دارد که سطح خارجی بدن طاووس با نقش پیکره های انسانی، حیوانی (شیر، بز، طاووس، اسب و سر اژدها) و نقوش گیاهی و کتیبه نام سازنده و محل ساخت و اشعاری از حافظ شیرازی قلمزنی و کنده کاری شده و با قطعات فیروزه ترصیع و تزئین شده است. تاج این طاووس یک طاووس کوچک تر است که نقوش جانوری مانند شیر، بز، طاووس، اسب و سر اژدها بر آن قلمزنی شده است (بررسی میدانی و مطالعه آثار گنجینه، کفیلی و همکاران).

۶. عودسوز مرصع

تصویر شماره ۱۲: عودسوز مرصع، قدمت احتمالاً اواسط قرن ۱۲ هجری، آرشیو موزه آستان قدس رضوی

این عودسوز به شکل تندیس طاووسی مشبک، بر روی پایه نگهدارنده با مقطع هشت وجهی، ساخته شده است. این تندیس با دم چتری، متشکل از قطعات به هم متصل شده است و بدنه آن برای گذاشتن عود باز می شود. به شیوه مشبک کاری ساخته شده و با نگین های فیروزه ترصیع و تزیین شده که برخی از نگین های آن ریخته و جایگزین نشده است. احتمالاً متعلق به اواخر دوره صفوی است. بر پایه آن کتیبه ای به خط نستعلیق در میان تزیینات مشبک کاری دیده می شود که واژه های السلطان و عباس صفوی در آن خوانده شده. بلندی این اثر از پایه تا بالای تاج ۷۲ سانتی متر است. تزیینات آن شامل کتیبه، نقوش انسانی، جانوری و گیاهی است که با ظرافت بر بدنه و پایه آن قلمزنی و مشبک کاری شده است.^۱

۷. جاروی پرتاووس

تصویر شماره ۱۳: جاروی پرتاووس، ۱۲۶۳ هجری، آرشیو موزه آستان قدس رضوی

جاروی پرتاووس^۲ از دو قسمت پره های طاووس و دسته پوش مرواریددوز به طول ۱۰۲/۵ سانتی متر تشکیل شده است. در قسمت انتهایی این جارو، دسته ای طلایی به طول ۷ سانتی متر و قطر ۵ سانتی متر که برای نگه داری و ایستایی پره های آن ساخته شده قرار دارد. ساق بزرگ این دسته پوش محل نگه داری پرها است و ساق کوچک تر داخل دسته طلا قرار می گیرد. دسته پوش این اثر در سال ۱۲۶۳ ق. به سفارش حاجیه نواب والده سالار برای پوشش دسته جاروی پرتاووس تهیه و اهدا شده است.

۱. آرشیو موزه آستان قدس، شناسنامه اثر، مستندنگار: مهدی موحد، سال ۱۴۰۰. مطالعه این اثر در حال انجام است (کفیلی).

۲. از این نوع جارو برای غبار رویی مضجع مطهر امام رضا (ع) استفاده می شده است. در اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی در سال ۱۲۴۹-۱۲۵۰ ق. از جاروی پرتاووس با دسته نقره نام برده شده که دارای قاب چوبی رنگ کرده بوده است (سند شماره ۳۷۷۳۵). همچنین در سند شماره ۳۹۱۲۱ (سال ۱۲۶۵ ق.) از سند هزینه جاروی دسته طلای پرتاووس نام برده شده است.

۱ تحلیل یافته‌ها

شناخت هنر در اسلام به تنهایی و بدون آگاهی از مفاهیم حکمت و توجه به نگرش عرفانی هنرمند و صنعتگر کافی نیست. شواهد موجود از آثار خلق شده توسط هنرمند و صنعتگر مسلمان طی بیش از یک هزاره گرایش به آیین اسلام، تأییدی بر اندیشه مذهبی و معنوی و نگاه حکمت‌آمیز آنان به جهان به عنوان آفریده‌ای از خالق یکتاست که با زبانی نمادین آن را تجسم بخشیده‌اند. بررسی نمادهای به کار رفته در آثار هنری دوره اسلامی طیف گسترده‌ای از مفاهیم را نشان می‌دهد که هنرمند صنعتگر به آن باور داشته و به تناسب کاربرد هر اثر یا با هدف تأثیرگذاری بر مخاطبانش به خلق آن پرداخته است. در طول ادوار مختلف نیاز انسان برای برقراری ارتباط بین محیط زندگی، باورها و اعتقادات موجب شکل‌گیری بسیاری از آثار شده که برای درک هرچه بیشتر آن شناخت و تحلیل عمیق‌تر بسیار سودمند است. از این رو برخی پژوهشگران در باب نقوش نمادین در هنر دوره اسلامی می‌نویسند: «برای شناخت حکمت اسلامی در بستر هنر اسلامی نیاز به آشنایی با مفاهیم عمیق به کار رفته شده در لابه لای عناصر هنری در طول زمان داریم تا معنای نمادین به کار گرفته شده در اشکال و نقوش را بهتر درک کنیم و با بررسی آثار و مکاتب هنری یک تمدن در تمامی ابعاد آن بازخوانی باطن و هویت آن تمدن شناسایی شود» (افروغ، براتی: ۱۳۹۲: ۱۲۶). همچنین در باب نمادگرایی در هنر دوره اسلامی می‌نویسند: «در مکتب اسلامی نمادهای به کار رفته شده نه تنها وابسته به مقام الهی، بهشت و اشخاص برگزیده است بلکه هنرمند تلاش نموده تا با به کار گرفتن از عناصر طبیعی و عالم زمینی پیوندی بین مفاهیم عرفانی و نمادهای انسانی برقرار کند. تاریخ حکمت و هنر اسلامی حاوی و حامل داستان‌های رمزی و سمبولیک چندی است که از لطیف‌ترین و جذاب‌ترین بخش‌های این تاریخ‌اند» (بلخاری ۱۳۹۰: ۶۹).

طاووس پرنده‌ای است که نماد آن در فرهنگ و هنر ملل مختلف با جنبه‌های گوناگون آن بازنمایی شده و در عناصر هنری بازتاب داشته است. ارزش و اهمیت طاووس در نقوش دوران اسلامی گاه به عنوان نمادی از تکبر و غرور معنی شده حتی در بعضی از روایت‌ها اشاره به کریه و بد منظر بودن پاهای طاووس شده که نمادی از بخش تاریک روح است. اما در مهم‌ترین و کلی‌ترین تحلیل با نگاهی آسمانی و مقدس به طاووس این پرنده زیبا از مخلوقات خاص پروردگار است که جایگاه بلند مرتبه‌ای در مکتب اسلامی دارد چنان‌که حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را مظهر طاووس بهشت گفته‌اند. طاووس به دلیل نقش واسطه‌ای که میان پروردگار و آفرینش دارد قابلیت این را دارد که جایگاه نمادین پیامبر اسلام را به خود بگیرد، در فرهنگ اسلامی مرکب پیامبر اسلام براق، به هنگام معراج با بدن اسب، سر انسان و دم طاووس توصیف شده است (وند شعاری و نادعلیان، ۱۳۸۵: ۵۸).

پژوهشگران حوزه ادبیات و هنر دوره اسلامی در فرهنگ ایرانی در باره معنای نماد طاووس آن را چنین بیان کرده‌اند که «دوسویگی و حتی چندگانگی مفاهیم مرتبط با طاووس گاه وی را مظهر شهوت و علایق دنیوی ساخته است» (صباغ پور، شایسته فر، ۱۳۸۹: ۴۲). همچنین نسفی در انسان کامل هنگام بیان تعبیرات عرفانی فلسفی خود از داستان آدم در میان آن‌هایی که از بهشت سوم بیرون آمدند طاووس را نماد شهوت شمرده است. (نسفی ۱۳۴۱: ۳۰۱). اما فرقه یزیدیه برای طاووس مقامی والا قایل‌اند و آن را واسطه آفریدگار در آفرینش جهان می‌دانند (یا حقی ۱۳۸۶: ۵۵۵) به نظر می‌رسد طاووس از دیدگاه عرفان و حکمت اسلامی نماد روح بشری است که قابلیت رسیدن به عرش الهی را دارد و اگر به خطا رود در مقام شهوت انسانی گرفتار می‌شود.

بر اساس نظریه هال در چین و ژاپن طاووس مظهر زیبایی و بودای شفابخش هستند (هال: ۱۳۸۰: ۶۷) و در هند این پرنده مرکب خدایان است (بروس فورد ۱۳۸۸، ۶۹). از آنجا که ارتباط فرهنگی و هنری بین ایران و هندوستان

پیشینه‌ای طولانی دارد، این سؤال به ذهن متبادر می‌شود که آیا هنرمندان ایرانی مانند محمدزمان که در نقاشی‌هایشان مرکب پیامبر را با دم طاووس و صورت انسانی به تصویر کشیده‌اند متأثر از اساطیر هند باستان و تصویر خدایان هند سوار بر طاووس بوده‌اند؟ از طرفی در نقاشی معراج اثر محمد زمان، چهره‌ی انسانی براق متمایل به چهره‌ی اروپاییان است که می‌تواند تحت تأثیر هنر مغرب زمین باشد. در آثار نگارگری هنرمندان دوره معاصر آستان قدس، مانند استاد محمدرضا بروسان نیز کشیدن تصویر این مرغ بهشتی به شیوه پرداز، نشان از اهمیت این پرنده به عنوان نمادی از زیبایی و نفس پاک و تجلی جاه و جلال امامت بوده است.

در فرهنگ بوداییان طاووس سمبل خدای خورشید است. شاید به همین دلیل نماد طاووس را در اشیای روشنایی در موزه می‌بینیم. در بین آثار موجود دو شمعدان وجود دارد که سوغاتی وقف شده از زائران سرزمین تاریخی و اسطوره‌ای هند است. این شمعدان‌ها هر یک دارای ویژگی‌هایی هستند که نشان از ذوق هنرمندانه و معناگرایی صنعتگر دارند. در یکی از آن‌ها تجسم این پرنده با دم گشوده و مشبک به شکل ملک طاووس و با تزئیناتی نمادین چون تاجی به شکل طاووس با دم افراشته و نقوش تزیینی بر بدن پرنده که در میانه دو شمعدان کوچک که روشنایی بخش‌اند قرار گرفته بیش از آن‌که کاربرد صرفاً روشنایی را نشان دهد حاکی از تفسیر آن در وجه سمبلیک این پرنده و نماد نور الهی است. همچنین در یک جفت فانوس مشبک و مرصع با تزئینات طاووس نیز هنرمند این دو ابزار روشنایی را با نقش و تندیس طاووس به عنوان نماد روشنایی آراسته است. بر بام گنبدین این فانوس بجز تندیس طاووس‌ها که با دم چتری بر دسته‌ها و روی سقف نشانده شده نقش حیواناتی مانند طاووس و شیر قلمزنی شده است. قرار گرفتن طاووس بر شمعدان می‌تواند با توجه آسمانی بودن این حیوان؛ نمادی بر چراغ راه هدایت بشری نیز باشد. همچنین استفاده از پرهای طاووس این مرغ مقدس برای غبارروبی حرم امام رضا علیه السلام - که بنا به استناد اسناد تاریخی دوره قاجار در میان اشیای مرتبط با ضریح مطهر وجود داشته است -^۱ احتمالاً با توجه به ارتباط نزدیک زائران و حضور خدمه هندی در حرم امام رضا علیه السلام می‌تواند ره‌آوردی از این سرزمین و تحت تأثیر آیین جین در هندوستان در استفاده از بادبزن‌های پرتاووس برای پاک‌سازی مسیرشان باشد.

در بین آثار آیینی موزه آستان قدس رضوی، علم یکی از مهمترین نمادهاست که در طی چند سده اخیر در برگزاری مراسمات عزاداری مورد استفاده قرار می‌گیرد. این اثر آیینی با رویکردی هدفمند توسط هنرمند صنعتگر مسلمان با تندیس‌های جانوران گوناگون مانند شیر و آهو یا گوزن و اژدها و پرنده‌گان مختلف از جمله طاووس‌هایی با دم افراشته آراسته شده است. اما در این مقاله با توجه به تمرکز بر پرنده طاووس تنها به نقش این جانور اشاره می‌کنیم. در دو علم موجود در موزه آستان قدس رضوی تندیس طاووس‌هایی با دم افشان وجود دارد. علاوه بر طاووس، دو هارپی با دم طاووس نیز تجسم شده است. طاووس به شکل هارپی یادآورگرفتن‌هایی است که در کنار آنهایتا نمایان می‌شدند و استفاده از آن در علمی که در مراسم محرم به کار می‌رود می‌تواند در ارتباط با اسطوره آنهایتا با آب باشد و این خود فرضیه ایست که به تنهایی قابل بحث و تحلیل است.

استفاده از تندیس این پرنده به عنوان عودسوز که یک شیئی آیینی به شمار می‌رود نشان از دیدگاه معناگرایی هنرمند ایرانی است که برای بیان اندیشه‌اش از این بستر استفاده کرده است. در این عودسوز پرنده با دم چتری و گشوده یادآور ملک طاووس و نقش مثبت آن به عنوان یک فرشته مقرب خداست که بوی خوش بهشت را به ارمغان

۱. در اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی در سال ۱۳۴۹-۱۳۵۰ ق. از جاروی پرتاووس با دسته نقره نام برده شده که دارای قاب چوبی رنگ کرده بوده است (سند شماره ۳۷۷۳۵).

می‌آورد. هنرمند صنعتگر تنها به تجسم این پرنده اکتفا نکرده و با انواع فنون و هنرهای تزئینی، ترکیبی متفاوت و چندوجهی را خلق کرده، چنان‌که در ساخت آن از تکنیک مشبک‌کاری و در تزئین آن از قلم‌زنی پره‌های پرنده در قسمتی از بال‌ها و پاها استفاده کرده و سایر قسمت‌های بدن را با نقوش گیاهی و حیوانی و انسانی و ترصیع با سنگ‌های قیمتی آراسته است^۱ که در حال حاضر تنها تعدادی از نگین‌های فیروزه بر آن وجود دارد. تجسم این پرنده بهشتی بر پایه‌ای گنبدین و هشت وجهی است که نمایانگر بام جهان و ارتباط وی با عالم بالا است و در هر وجه قاب کتیبه‌ای دارد که با شاخه‌های اسلیمی درهم پیچیده پیام هنرمند صنعتگر را بیان می‌کند و با دو ردیف نگین ترصیع‌کاری هم شده که این نشان می‌دهد هنرمند تلاش داشته تا اثری فاخر خلق کند. در جدول زیر به جزئیات کنش و واکنش میان فرهنگی می‌پردازیم.

جدول شماره ۱: اشیا آیینی موزه و نمادهای مرتبط

طاووس در اشیا موزه	نام آثار	معانی نمادین
۱ طاووس در اشیا روشنایی	شمعدان برنجی، فانوس نقره‌ای مشبک	تحت تأثیر هنر هند و بودایی نماد روشنایی و نور الهی
۲ طاووس در علم	دو علم چلیپایی در موزه مربوط به دوره قاجار و دوره معاصر	تحت تأثیر اساطیر و نمادی از الهه آناهیتا
۳ طاووس در نقاشی	نقاشی محمد زمان سوم احتمالاً متعلق به اواخر دوره زندیه	تحت تأثیر مفاهیم دین اسلام، هنر اروپایی و اساطیر هند باستان
۴ طاووس در جاروی غبارروبی حرم مطهر	جاروی پر طاووس با دسته پوش مرواریددوژی	پره‌های طاووس به عنوان پرنده‌ای مقدس و بهشتی برای استفاده در مکانی مقدس، متأثر از آیین جین‌ها در هندوستان.

۱ نتیجه‌گیری

پرنده طاووس به علت زیبایی و جذابیت خود همواره نظر بینندگان را به خود جلب کرده چنان‌که بیش از هر شخص، هنرمندان با گرایش‌های مختلف به آن پرداخته‌اند به نحوی که خصوصیات و جلوه‌های زیبای او را در ادبیات و هنر زمان خود تجلی داده‌اند. طاووس در هنر دوره اسلامی و اشیا به‌کار رفته در موزه معنایی فراتر از ظاهر یک پرنده و از شاخصه‌های حکمت و عرفان اسلامی است. بدیهی است به میزانی که یک اثر فاخر بوده از جزئیات

۱. در اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی در سند شماره ۳۷۱۸۶ مربوط به دوره افشار، از وقف عودسوزی مشبک و مرصع به الماس و یاقوت و زمرد و طلای مینا نام برده شده که اگر این عودسوز باشد در حال حاضر بجز تعدادی نگین‌های فیروزه سایر نگین‌ها موجود نیست.

بیشتری برخوردار است و در خلق آن نگرش معناگرای هنرمند مشهود است. برای بررسی نقوش طاووس به کار رفته شده در موزه و مجموعه حرم این نکته قابل توجه است که نمی‌توان کنش و برهم کنش ملل و فرهنگ مختلف بر آن را نادیده گرفت. ارتباط نزدیک فرهنگی بین دو تمدن بزرگ ایران و هند که ریشه در چندین هزاره قبل دارد واقعیتی است که انکارناپذیر و ریشه‌های این ارتباط دو سویه را در عناصر متعدد فرهنگی مشترک می‌توانیم ببینیم.^۱ نمونه بارز این تنوع در آثار تاریخی فرهنگی موجود در بین اشیای موزه آستان قدس رضوی قابل مشاهده است. طاووس پرنده‌ای است که در دو وجه نمادین حق و باطل، در هنر دوره اسلامی نشان داده شده؛ اما بیشتر مفاهیمی را که به بیننده القا می‌کند در بستر روحانی و به همراه بار معنایی مثبت است و تمایل هنرمندان نیز در نشان دادن معنای عرفانی و وجه حقانیت الهی این پرنده بیشتر است. نقش طاووس یکی از پرکاربردترین نقوشی است که در مجموعه آستان قدس رضوی به کار رفته در میان آثاری که طاووس در آن‌ها مشاهده می‌شود، نقش طاووس در دو طرف گلدانی پر از گل‌های زیبا و در اطراف آن زمینه‌ای غرق در گل‌ها و گیاهان تداعی‌کننده بهشت در زمین و زندگی نیکان در بهشت وعده داده شده در دین اسلام است که در آن برکت و سرسبزی در جوار پرندگان الهی با مفهوم نفس پاک قابل رؤیت، می‌باشد.^۲ بررسی آثار تاریخی و فرهنگی در گنجینه‌های مختلف آستان قدس رضوی نشان داد که نقش طاووس در فرهنگ و تمدن دوره اسلامی تا عصر حاضر نمادی پایدار بوده و در بین آثار آیینی در این مجموعه دو شمعدان به عنوان آثاری برای روشنایی، دو نماد آیینی علم‌عزاداری تزیین شده با تندیس حیوانات مختلف و پرنده طاووس و یک عودسوز به شکل تندیس طاووس، همچنین در بین آثار هنرهای تجسمی یک نقاشی رنگ روغن مربوط به دوره زندیه و در بین اشیای مرتبط با غبارروبی حرم امام رضا (ع) یک جاروی پرتاووس شناسایی شده و مورد بررسی قرار گرفته است.

قدر مسلم آن‌که هنرمند در دوران مختلف جدا از مبحث عرفانی تحت تأثیر دانش هنری خود نقش آفرینی می‌کرده است.^۳ در واقع این پرنده مسیری از نور و روشنایی در عالم چیستی و الهی را برای مخاطب به ارمغان می‌آورد. شکوه و جلال عالم معنویت و بهشت برین در این نقش به خوبی نمایان است. علاوه بر این طاووس در

۱. ورونیکا ایونس در کتاب اساطیر هند می‌نویسد: «باورها و اسطوره‌های قبایل دورافتاده هند به باورها و اسطوره‌های پیش آریایی و مردمان دراویدی و دوره‌ی کهن‌تر از هزاره دوم پیش از میلاد بازمی‌گردد و قدمت خود را حفظ کرده است. اساطیر شهروندان هند بیش از پیروی از ویژگی‌های جغرافیایی و پراکندگی‌های قومی از ساختار اجتماعی و ویژگی‌های تربیتی آن متأثر است» (ایونس، ۱۴۰۰: ۱۲).

۲. در بین بافته‌های گنجینه فرش آستان قدس رضوی یک مجموعه از قالیچه‌ها شناسایی شده‌اند که قدمت آن‌ها از عصر صفوی تا عصر حاضر است. در این قالیچه‌ها نقش طاووس به عنوان نگاهبان بهشت و نور و روشنایی قابل بررسی هستند. در بافته دوره صفوی با طرح محرابی چهارباغ، هنرمند کرمانی با طراحی زیبا و رنگ‌های موزون، نمایی از باغ عدن را به نمایش گذاشته که در میان گل‌های رنگارنگ و پرندگان گوناگون طاووس دیده می‌شود. (کفیلی، ۱۴۰۳، ۱۶۲). در دو قالیچه دیگر، یکی قالیچه سوف باف کاشان در دو طرف گلدانی پر از گل که بر تمام زمینه اثر گلهای متنوع و رنگارنگ منتشر شده و جانوران مختلف در بین آن‌ها در حرکتند و دیگری قالی پرده‌ای تصویری (بافت تبریز) که طاووس در آرامش باغ بهشت در میان گیاهان و جانوران و بهشتیان دیگر راه می‌رود، در این آثار نقش طاووس بزرگ‌نمایی شده و به عنوان نماد نگاهبان بهشت قابل مطالعه است. همچنین در دو قالیچه دیگر یکی «سروی طاووسی» در دو طرف یک شمعدان که شعله آن به شکل درخت سرو نمایانده شده و در قالیچه سوف باف کاشان نقش طاووس در دو طرف چهلچراغ به عنوان نگاهبان نور و روشنایی دیده می‌شود که قابل توجه هستند (برای مطالعه مشخصات این بافته‌ها رجوع کنید به: کفشدار طوسی و همکاران، ۱۳۸۸ و شناسنامه آثار مضبوط در آرشیو موزه آستان قدس).

۳. در بررسی برخی آثار هنری دوره معاصر (مانند آثار نگارگری) که نقش طاووس را نشان می‌دهند، مشهود است که در بسیاری موارد استمرار استفاده از یک نقش الزاماً به معنی درک و شهود خالق و نیاز مخاطب نیست بلکه به لطف زیبایی یک نقش است که در ادوار مختلف به شکل تکرار شونده، هنرمند را به خلق اثری بدون تأکید بر معنای نمادین آن سوق می‌داده است.

ارتباط با مفاهیم مذهبی مقوله‌ای فرا فرهنگی است که منحصر به یک دوره هم نمی‌شود، اما در هنر دوران اسلامی به بهترین وجه ممکن به تصویر درآمده است. به طور کلی نمادهای طاووس به کارگرفته شده در اشیای معرفی شده را در این مقاله می‌توان در سه دسته قرار داد:

الف- تحت تأثیر هنر اسلامی و بر اساس مفاهیم حکمت در مکتب اسلامی

ب- تحت تأثیر فرهنگ شرق و غرب

ج- متأثر از گذشته بشری و اساطیر کهن.

۱ منابع:

۱. آوینی، سید محمد. ۱۳۷۰، جاودانگی و هنر، تیتوس بورکهارت: ارزش‌های جاودان در هنر اسلامی، تهران: برگ.
۲. افروغ محمد براتی بهاره، ۱۳۹۲، «عناصر و نمادهای هویت اسلامی در قالی ایران»، فصلنامه مطالعات ملی ۵۳ سال چهاردهم شماره ۱
۳. ایونس، ورونیکا، ۱۴۰۰، شناخت اساطیر هند، ترجمه باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
۴. بوکهارت تیتوس، ۱۳۹۲، هنر مقدس اصول و روش‌ها، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش
۵. بروس فورد، ۱۳۸۸، نماد و نشانه‌ها در جهان، ترجمه ابوالقاسم دادور زهرا تاران، تهران، انتشارات کلهر، دانشگاه الزهرا چاپ اول.
۶. پرهام، سیروس، ۱۳۷۱، دستبافت‌های روستایی و عشایری فارس، ج ۲، تهران امیرکبیر.
۷. جلال الدین محمد بلخی، حسن لاهوتی، رینولد.ا. نیکلسون، مثنوی معنوی، ۱۳۷۳ مثنوی معنوی [۶ دفتر و کشف الیایات و نمایه‌ها] (۴ ج) جلد چهارم، ترجمه: حسن لاهوتی، میراث مکتوب
۸. خزائی، محمد، ۱۳۸۰، «نمادگرایی در هنر اسلامی، تاویل نمادین نقوش در هنر ایران»، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی در ایران، به‌اهتمام محمد خزائی، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۲۵-۱۴۲، تهران
۹. خزائی، محمد، ۱۳۸۶، «نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران»، کتاب ماه هنر، آذر و دی
۱۰. دادور، ابوالقاسم، الهام منصوری، ۱۳۸۵، درامدی بر اسطوره‌های ایران و هند در عهد باستان. تهران دانشگاه الزهرا
۱۱. دانشوری، عباس، ۱۳۹۰، مقابله‌ی سده‌های میانی ایران: مطالعه‌ای نگاره‌شناختی، ترجمه‌ی جواد نیستانی و زهره ذوالقدر کندی، تهران، سمت.
۱۲. سه‌روردی، شهاب‌الدین یحیی، ۱۳۸۰، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۳، تصحیح و تحشیه و مقدمه سید حسین نصر، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۳. سید رضی، نهج البلاغه، ۱۳۸۱ ش، ترجمه محمد دشتی، مؤسسه الهادی، چاپ نوزدهم.
۱۴. سنایی، کتاب قصاید و غزلیات سنایی، سایت گنجور <https://ganjoor.net>
۱۵. شیخی نارانی، هانیه، «نشانه‌شناسی پرنده، طاووس»، نقش‌مایه، دوره ۳، شماره ۵؛ از صفحه ۲۷ تا صفحه ۴۲ بهار و تابستان ۱۳۸۹.
۱۶. شهبازی شیران، حبیب، معروفی اقدام، اسماعیل، ستارنژاد، سعید و فریبرز طهماسبی، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۱۰، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷: ۲۳۷-۲۶۲.
۱۷. صلواتی مرجان، «عظمت نماد طاووس در چننه‌بافی زنان ایلات قشقایی فارس»، دوفصلنامه تخصصی هنرهای تجسمی

- نفس‌مایه، سال دوم شماره سوم بهار و تابستان ۱۳۸۸ صص ۹۱-۱۲۲
۱۸. صادقی‌نیا، سارا و سارا پویش، ۱۳۹۵، «بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایران»، ادبیات نمایشی هنرهای تجسمی، دوره ۱ شماره ۲ شماره پیاپی ۲ بهار ۹۵ صص ۵۳-۶۲
  ۱۹. صباغ پور وشایسته‌فر، ۱۳۸۹، «بررسی نقشمایه نمادین پرنده در فرش‌های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوی»، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۱۴، بهار ۸۹، صص ۳۹-۴۹.
  ۲۰. طاهری، علیرضا، ۱۳۹۱، «تأثیر نقوش ساسانی بر روی تصویرسازی نسخ بئاتوس»، فصلنامه باغ نظر، شماره ۲۱ تهران: انتشارات مرکز پژوهشی هنر، معماری و شهرسازی.
  ۲۱. عطار نیشابوری، فریدالدین، ۱۳۸۷، منطق‌الطیر، مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن.
  ۲۲. کفشدارطوسی، محمدباقر و همکاران، ۱۳۸۸، همه فرش‌های حرم، مشهد، اداره کل روابط عمومی آستان قدس رضوی با همکاری سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
  ۲۳. کفیلی، حشمت، ۱۴۰۳، جام جهان بین، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
  ۲۴. کوپر، جی سی، ۱۳۷۹، فرهنگ مصوّر نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران، فرهاد.
  ۲۵. لاهیجی، محمد بن شریف، ۱۳۷۳، تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳ و ۴، دفتر نشر داد، تهران.
  ۲۶. مجلسی، محمدباقر، ۱۳۵۱، آسمان و جهان (جلد چهارم بحار الانوار)، ج ۳، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران، اسلامیه.
  ۲۷. مزندی، نیلوفر، محمودی، فتانه، ۱۳۹۷، «نمادشناسی مهرهای ساسانی»، پرتال جامع علوم انسانی، دوره جدید سال ۱۰، شماره ۲، پاییز.
  ۲۸. میبدی، ابی سعید رشیدالدین احمب بن، ۱۳۷۱، کشف الاسرار و عدةالابرار، ج ۸، تهران، امیرکبیر، ۱۳۱.
  ۲۹. میتفورد، میراندا بوروس، ۱۳۹۴، دائرةالمعارف مصوّر نمادها و نشانه‌ها، تهران نشر سایان.
  ۳۰. وند شعاری علی احمد نادعلیان ۱۳۸۵، «تجلی عرفان در قالی‌های عصر صفوی»، فصلنامه نگره، تهران، دانشگاه شاهد، دانشکده هنر شاهد ش ۲ و ۳ صص ۸۳-۹۷.
  ۳۱. ورجاوند، پرویز، ۱۳۴۹، سرزمین قزوین، انجمن آثار ملی، تهران.
  ۳۲. نسفی، عزیزالدین، ۱۳۴۱، الانسان الکامل، با تصحیح و مقدمه فرانسوی ماریژان موله، انستیتو ایران و فرانسه، تهران.
  ۳۳. نظامی گنجوی، ۱۳۹۹، شرفنامه، حسین وحید دستگردی، قطره.
  ۳۴. هال، جیمز ۱۳۸۰ فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر.
  ۳۵. یاحقی، محمدجعفر، ۱۳۸۶، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران، فرهنگ معاصر.
  ۳۶. شناسنامه‌های آثار موجود در آرشیو موزه آستان قدس رضوی.
۳۷. Wikipedia.org
۳۸. با سپاس ویژه از مدیریت و همکاران محترم اداره ارزیابی، مستندنگاری و مطالعات موزه و همچنین موزه دیجیتال آستان قدس رضوی که فرصت استفاده از مستندات آرشیوی و تصویری را برایمان فراهم کردند.

